

УКРАЇНА

МІЖ СХОДОМ
ТА
ЗАХОДОМ:

АПОКАЛІПСИС
ЧИ МОДЕЛЬ МАЙБУТНЬОГО?

EUROPAEUM.
OST-WEST-ZENTRUM
DER UNIVERSITÄT REGENSBURG

КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 32(477-11-15)(0:82-4)(082)
ББК 66.4(0)я43+84(4Укр)6-4
У45

За ред. Л. П. Гнатюк та О. Ф. Іванова

У45 Україна між Сходом та Заходом: апокаліпсис чи модель майбутнього? : збірка есе /
Центр східно-західних студій Регенсбурзького університету «Європеум»;
Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К. : Самміт-Книга,
2015. — 208 с. : іл.
ISBN 978-617-7182-93-0

У пропонуваній широкій увазі читачів збірці опубліковано есе переможців та частини учасників конкурсу «Україна між Сходом та Заходом: апокаліпсис чи модель майбутнього?», проведеного Центром східно-західних студій Регенсбурзького університету «Європеум» у співпраці з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка в листопаді–грудні 2014 року. Автори есе висвітлили своє бачення того, як розвиватимуться події в Україні та якою можна уявити в різних суспільних сферах модель існування України між Росією та Європою з урахуванням інтересів і потреб усіх сторін.

УДК 32(477-11-15)(0:82-4)(082)
ББК 66.4(0)я43+84(4Укр)6-4

Медіа-партнер проекту інформаційне агентство «Українські новини»
(<http://ukranews.com/uk/>)

Усі права застережено.
Охороняється законом про авторське право.
Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та будь-яким способом
без письмової згоди автора заборонено.

ISBN 978-617-7182-93-0

© Центр східно-західних студій
Регенсбурзького університету «Європеум», 2015
© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2015

Юрій Мацієвський

Чи має Україна шанс?

У ці дні спливає десять років з часу перемоги Помаранчевої революції і рік від початку Революції Гідності. Помаранчева революція не принесла очікуваних соціальних змін, тому що політики, які прийшли до влади з оточення Л. Кучми, продовжували «грати з правилами», визискувати ренту та змагатися в популізмі перед суспільством.

Накопичені за два десятиліття проблеми стали ґрунтом для Революції Гідності, яка почалася під гаслами утвердження європейських цінностей. Проте якщо у 2004 році внутрішня і міжнародна ситуації ще дозволяли відтягнути реформи, то у 2014 році – ні. Перемога Майдану стала викликом В. Путіну, який прагне упокорити Україну, нав'язати Заходу новий поділ світу та не допустити поширення української революції на Росію. Сьогодні питання стоїть не так про зміни, як про фізичне виживання країни.

Чим є сучасна Україна?

«Реформи або смерть». Такий вибір стоїть перед новою українською владою. Цікаво, що кількість анонсованих реформ з кожною зміною влади зростає в геометричній прогресії, а країна залишається внизу міжнародних рейтингів. Чому ж системних реформ не було раніше і чи можливі вони тепер?

Відповідь на першу частину питання можлива принаймні з трьох точок зору, які доповнюють одна одну. Якщо почати з найбільш широкої, то, наприклад, теорія соціальних устроїв¹ стверджує, що в суспільствах «обмеженого доступу», до яких належить Україна, еліти можуть змінюватися, але устрій суспільства залишається тим самим. Збереження устрою визначається прагненням еліт отримувати ренту. Забезпечення останньої вимагає обмеження доступу до політичної та економічної діяльності й обмеження конкуренції. До-

¹ Див. North D.C., Wallis Jh. J., Weingast B.R., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, 2009.

бра новина є в тому, що ті два десятки країн «відкритого доступу», які є сьогодні у світі, ще зовсім недавно також були суспільствами «обмеженого доступу». Їхні еліти поступово зрозуміли, що відкритий доступ, тобто конкуренція в різних сферах, сприяє інноваціям, які їй забезпечують сталий розвиток і добробут. Українські ж еліти не можуть відмовитися від звичних джерел ренти, тому й не зацікавлені у здійсненні системних реформ.

Доповнення, яке пропонує теорія часткових реформ, пояснює мотиви еліт у суспільствах «обмеженого доступу»². Починати реформи вигідно, тому що ніші в ринках, які виникають від недосконалого законодавства, потрапляють під контроль обмеженого кола людей. Так виникають монополії, ринок суттєво деформується і нагадує неофеодалльні володіння. Натомість доводити реформи до кінця не вигідно, тому що латання законодавчих дір і посилення конкуренції загрожує втратою ренти. Коли ж соціальна ціна часткових реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших.

Зрештою, третє пояснення застою України можливе крізь призму теорії інституційних пасток. Інституційна пастка – це сукупність неефективних політичних та економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати. Інститути – це правила, які визначають поведінку людей. Якщо конституція і закони не діють або використовуються вибірково, то їхнє місце заступають корупція, клієнтелізм і непотизм. Ці неформальні інститути домінують у суспільствах «обмеженого доступу». Їхній слід також можна вважати умовою потрапляння країни до інституційної пастки. Двадцять три роки суспільних змін свідчать про те, що ні повноцінного ринку, ні демократії, ні ефективної держави, ні цілісної нації нам збудувати не вдалося. Незавершеність реформ у кожній з цих сфер свідчить, що Україна потрапила в інституційну пастку. Еліти розуміють згубність цього становища, але не можуть відмовитися від втрати джерел ренти і звичних способів поведінки. З цієї точки зору політичний та економічний режими не змінилися ні у 2004, ні у 2010 році. Схоже на те, що неформальні правила

Чи може Україна вислизнути з інституційної пастки?

Вважають, що це може трапитися нез доброї волі еліт, а внаслідок сильного внутрішнього чи зовнішнього шоку, коли правлячі групи опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Прихильники теорії «системної вразливості» (systemic vulnerability) стверджують, що найбільш послідовними у проведенні реформ є держави, яким притаманні три ознаки: 1) наявність «широкої коаліції», що створює внутрішній тиск на уряд; 2) наявність реальної зовнішньої загрози, аж до військового втручання; 3) відсутність природних ресурсів³. Теорія була розроблена для країн Південно-Східної Азії, проте вона має сенс і для пострадянських країн.

Ця теорія (як доповнення до щойно згаданих) добре пояснює причини відсутності реформ в Україні. Українські еліти протягом усього періоду незалежності були «фрагментовані», тобто зберігали певний ступінь автономії від президента, але їй не мали спільних цінностей, що заважало об'єднатися задля проведення реформ. З іншого

² Hellman J., *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions* // *World Politics*, №50, 1998.

³ Doner R.F., Ritchie B.K., Slater D., *Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective* // *International Organization*, Vol.55, 2005.

боку, відсутність зовнішньої загрози і відносно дешеві енергоносії дозволяли елітам, що змінювали одні одних при владі, досить спокійно отримувати ренту.

Сьогодні ступінь шоку на порядок вищий. Після чергової зміни влади Україна зіткнулася з відкритою агресією Росії, втратою частини території і глибоким економічним падінням. Українські еліти, як і все суспільство, постали перед екзистенційним викликом. Досвід південноазійських чи прибалтійських країн, а тим більше Грузії, свідчить, що в подібних ситуаціях еліти повинні почати системні реформи. Змінні, яких ця теорія не врахувала, – це наявність гальмівних чинників: інерція неформальних інститутів і негативний вплив зовнішніх гравців. До цих питань повернемося трохи далі, а зараз важливо з'ясувати, які процеси відбуваються в Україні та які вони можуть мати наслідки для країни.

Інволюція, революція чи еволюція?

Песимісти кажуть, що недомодернізована, неефективна і корумпована українська держава доживає свої останні дні. Економічний занепад, посилений російською агресією, штовхає Україну в прірву. Оптимісти, навпаки, відзначають небачене зростання патріотизму, самоорганізації і колективної взаємодії. Обидва пояснення неповні, тому що враховують лише частину дійсності. Що насправді відбувається? Особливість нинішньої ситуації в тому, що в Україні одночасно протікають три процеси. З одного боку, ми є свідками інволюції – занепаду, всихання і розпаду тих інститутів та структур, які країна успадкувала від СРСР. Неефективна і корумпована держава не змогла стримати агресію, зберегти територію і відвернути економічне падіння. Якщо російська агресія прискорила занепад пострадянської квазідержави, то вона спричинила абсолютно протилежні процеси в суспільстві. В Україні триває революція. Попри те, що революції не хотів ні Захід, ні Росія, ні колишня опозиція в Україні, вона почалася тому, що в суспільстві сформувалася критична маса тих, хто хотів змін. Політичний етап революції призвів до зміни влади. На черзі перетворення політичних здобутків на соціальні наслідки. Саме тут ми бачимо опір еліт, які намагаються зупинити революцію, пропонуючи натомість плани реформ. Якщо Президент, парламент і уряд не почнуть системних реформ, вони навряд чи утримають свої посади до кінця каденцій. У такому разі процес може вийти з-під контролю, тобто революція закінчиться не відновленням стабільності, а громадянською війною і фізичною дезінтеграцією держави. Це те, чого так хоче Путін, і він неодмінно буде розхитувати ситуацію.

Зрештою, третій процес, що має місце в Україні, свідчить про зміни у формах політичної участі, у цінностях та появу нових форм соціальної взаємодії. Якщо електоральна участь знижується, то зростає протестна. Так, у подіях Помаранчевої революції з різних боків та в різних формах брали участь близько 18% громадян, а в подіях Революції Гідності – близько 20%(4). Попри те, що в українців матеріальні цінності все ще переважають, тих 10–15% українців, які стали рушієм революції, є носіями інших, постматеріальних, цінностей. Добровольчий і волонтерський рух виявив свою ефективність завдяки співпраці людей у горизонтальних мережах.

⁴ У Майдані брав участь кожен п'ятий українець – опитування [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 19.11.2014. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/v-maydani-priyuvav-uchast-kozhen-pyatiy-ukrayines-opituvannya-156946_.html – Назва з екрану.

Революція і війна з Росією прискорили формування нації. Анексія Криму і втрата контролю над частиною території Донбасу призвели до того, що кількість росіян і російськомовних українців на підконтрольній Україні території зменшилася, а кількість українськомовних українців зростає. Україна зосереджується і має шанс перетворитися на повноцінну національну державу.

Перелічені факти мали б свідчити про стійкість громадянського суспільства. Проте здатність до мобілізації в часи кризи не перетворила Майдан на широкий суспільний рух, який зміг би взяти на себе відповідальність за долю країни. Майдан переміг у протистоянні з Януковичем, але програв політикам. Активісти, які пройшли до парламенту, виявилися розпорочені між п'ятьма фракціями. Їхнє прагнення до горизонтальної взаємодії блокується досвідченими функціонерами, які вимагають дотримання фракційної дисципліни.

Ця сила протестної мобілізації, але слабкість у здатності генерувати широкі суспільні зміни свідчать про «хвороби росту» громадянського суспільства в Україні. З одного боку, позитивна суспільна динаміка дає підстави сподіватися, що таке «спонтанне» громадянське суспільство перетвориться на організоване. Проте з іншого – незадоволений запит на зміну може призвести до нової мобілізації, на ймовірність якої вказує високий показник протестних акцій, що мали місце вже після перемоги Майдану. Так, у серпні-жовтні 2014 р. кількість протестів та рівень насильства у 2–3 рази перевищував ці показники до початку Майдану⁵.

Що може завадити змінам?

Різноспрямованість цих процесів небезпечна тим, що ситуація може вийти з-під контролю і реформи знову не будуть реалізовані. Тут ми повертаємося до впливу гальмівних чинників. Егоїстична, рентоорієнтована поведінка корумпованого політичного класу і дестабілізаційний вплив Росії можуть завадити реформам. Перша загроза є більшою, ніж друга.

Якби не кумівство, патронат і корупція, яка пронизує весь державний механізм, Україна не дозволила б анексувати Крим і не допустила б розпалювання сепаратизму на Донбасі. Загроза втратити ренту завадила депутатам Парламенту погодитися на вибори за відкритими списками. Минулі парламентські вибори відбулися за змішаною системою з закритими списками, що дозволило майже сотні колишніх депутатів, які голосували за закони про диктатуру або були фігурантами корупційних скандалів, знову потрапити до Парламенту. Якісного оновлення Парламенту, таким чином, не відбулося.

У виконавчій владі лояльність і фаворитизм залишаються головними принципами кадрової політики. Кожен впливовий гравець намагається будувати свою клієнтелістську мережу. Так, Президент призначає своїх висуванців на керівні посади в Нацбанку, Міністерстві оборони, МВС чи Адміністрації Президента. Поява іноземців в уряді має більше символічне значення, тому що заступники й оточення залишаються старими.

⁵ Див. «Протести через рік після Майдану: менше соціальних питань, більше насильства» [Електронний ресурс] / Центр соціальних і трудових досліджень. 25.11.2014. — Режим доступу: <http://cslr.org.ua/protesti-cherez-rik-pislya-maydanu-menshe-sotsialnih-pitan-bilshe-nasilstva/> — Назва з екрану.

Чи не єдина користь, яку українці отримали від зміни влади, – це те, що моноцентрична мережа, створена В. Януковичем, зруйнована, а її змінює конкурентна поліцентрична структура, яка не дозволить монополізувати владу.

Якщо корупція і клієнтелізм залишаються найслабшими місцями нової влади, то Росія, імовірно, зробить ставку не на військову конфронтацію, а на підлив ситуації зсередини. Спираючись на зростання громадського невдоволення від дій нової влади і на мережу своїх агентів, Путін намагатиметься розхитати ситуацію так, щоб руками самих українців повалити українську владу. У разі успіху контрреволюції Захід не матиме підстав підтримувати державну-невдачу, змушений буде відмовитися від санкцій і повернутися до співпраці з Росією, аби зупинити кризу в Україні.

Що має зробити Захід?

Припустившись серії помилок у стосунках з Януковичем і Путіним, Захід, зокрема ЄС, повинен діяти одночасно в кількох напрямках.

1. Усвідомити те, що дії Путіна в Україні кидають виклик усій системі безпеки в Євразії, як і те, що українці захищають Захід від агресії Путіна.
2. Прислухатися до експертів і відмовитися від російськоцентричного погляду на Євразію⁶. Виробити спільну позицію щодо необхідності збереження санкцій проти Росії і не допустити роз'єднання ЄС у цьому питанні.
3. Відмовитися від погляду на Україну як лімітроф між Заходом і Росією. Визнання європейської перспективи України допоможе їй швидше виборстися із «сірої зони».
4. Спільно зі США та МВФ виробити план порятунку України, де умова впровадження реформ з оцінкою їхньої соціальної ціни має стати головною для продовження співпраці з Україною.
5. Дати позитивні сигнали політикам і громадянам України у вигляді скасування віз і чіткої перспективи членства в ЄС.

Вироблення єдиної злагодженої політики щодо України не гарантує її виживання. Але відсутність такої політики позбавить Україну – а з нею й саму Європу – шансу встояти перед навалою Путіна.

⁶ Див. «Ответ на открытое письмо о России: Защищать мир, а не поощрять экспансию» [Электронный ресурс] // DW. – 11.12.2014. – Режим доступа: <http://www.dw.de/ответ-на-открытое-письмо-о-россии-защищать-мир-а-не-поощрять-экспансию/a-18123885> – Назва з екрану.